

Hartvig Gabriella

Angol olvasókönyv a Szepesy-gyűjteményben: Johann Christian Fick *Englisches Lesebuch-ja*

Abstract

The acquiring of books during bishop Ignác Szepesy's life, now stored in the Klimo collection of the University Library of Pécs, took place in the Reform age. The acquired books were placed into the so-called Szepesy room of the library between 1828 and 1859, partly after the bishop's death in 1838. In this collection, among other English literary works, we can find an "English reader", Johan Christian Fick's English language book, the *Englisches Lesebuch oder auserlesene Sammlung* (1807). This Lesebuch, besides giving insight into the sources of contemporary English language books published in Germany, offers an overview of contemporary English literature, too. The selection of extracts informs us about the most popular English authors read by the European, especially German, reader. In this paper, by using the Eighteenth Century Collections Online database, I aim to identify the possible source texts for many of the excerpts found in Fick's Lesebuch.

Keywords: Klimo collection, Lesebuch, Johann Christian Fick, eighteenth-century English literature, poetry, the English novel

A Pécsi Tudományegyetem Klimo könyvtárában a Klimo György és Szepesy Ignác püspökök által gyűjtött könyvek között – érthető okokból – viszonylag kevés szépirodalmi, és még kevesebb angol vonatkozású művet találunk. Klimo püspök idején, az 1770-es évektől, majd a Szepesy gyűjteményben (cca. 1828–1859) csupán néhány mű reprezentálja az angol irodalmat, bár azok a legismertebb és legtöbbit fordított szerzők tollából születtek: megtaláljuk John Barclay (1582–1621) latin nyelven írt *Argenis* c. regényét négy kiadásban is, amelyből kettő Klimó György tulajdona volt. James Macpherson híres ossziáni versei szintén elérhetőek a klimói gyűjteményben, az osztrák jezsuita szerzetes – a bécsi császári könyvtár igazgatója, udvari tanácsos –, Michael Denis német hexameteres fordításában (*Ossian und Sineds Lieder*, 6 kötet, Wien, 1784): e versek Batsányi János figyelmét is felkeltették, az „Oszkár halála”-t többek között Denis fordítása alapján készítette a *Magyar Muséum* számára, a magyar nyelvű hexameteres verselés egyik korai próbálkozásaként. Osszián mellett Edward Young sírköltészetét is megtaláljuk a gyűjteményben, francia fordításban. *The Complaint, or Night Thoughts on Life, Death, and Immortality* (1742–1745) című verséből töredékeket fordított többek

között Bessenyei György és Péczeli József, többnyire Le Tourneur „Le Nuits” című próza fordításából. A Klimó-könyvtár példánya egy 1769-es párizsi kiadás.¹

A Szepesy gyűjteményben az angol irodalmat leginkább német fordítások reprezentálják: megtaláljuk itt Tobias Smollett *Peregrine Pickle* című regényét, *Begebenheiten des Peregrine Pickels* címmel (Lipcse, 1753, ford. J.F. Gleditsch), vagy Ernst Ortlepp fordításában Shakespeare drámáinak 17 kötetét („Shakspeare’s Dramatische Werke”, Stuttgart, 1842), és Milton *Elveszett paradicsomát* Gottlieb Bürde fordításában (*Verlornes Paradies*, Wien, 1826). De része a gyűjteménynek Charles Dickens regénysorozata is, amely német fordításban, 1841–1846 között jelent meg Stuttgartban. Milton és a két sorozat Patkovics József, Pécs város tiszti főorvosának mintegy ezer kötetes hagyatékából származik, amelyet a könyvtárnak adományozott, és halála után, 1857 körül kerülhettek a gyűjteménybe (l. Csóka & Jaksa 2007, Schmelzer & Pohánka 2012: 96).

A fenti művek a reformkor legismertebb szépirodalmi művei voltak angol szerzőktől és fontos szerepet játszhattak a nyelvújítási mozgalomban és a külföldi irodalom meghonosításának programjában. Szepesy idején az angol irodalom meghatározó műfaja a költészet mellett a regény (novel) volt. Bár a klimói és a Szepesy gyűjteményben relatíve kevés angol regényt találunk – azokat is inkább fordításban –, a hazai nagyobb könyvgyűjteményekben, az egri, a sárospataki, vagy a Ráday-könyvtárban már megtaláljuk Daniel Defoe, Henry Fielding, Samuel Richardson, Laurence Sterne, vagy Oliver Goldsmith műveit, többnyire még fordításban, de egyre többször angol eredetiben is.

A korabeli angol művek egyes magyarországi könyvtárakban való feltérképezésében nagy segítségünkre vannak Kayser Albert kéziratos katalógusai az 1970-es évekből: Kayser több hazai, főként XVIII. századi könyvgyűjteményből kigyűjtötte az angol vonatkozású műveket és könyvtáranként egy-egy katalógust készített. A pécsi gyűjteményről 1971-ben, *Klimó György pécsi könyvtárának angol könyvei. English Books in the Library at Pécs of George Klimó* címmel készített egy katalógust, amelyben ETO számozás szerint osztotta fel a különböző tárgyú könyveket, és ezeket kis mértékben annotálta is. A bevezetőben így összegzi kutatásának eredményeit:

A Klimó könyvtár angol állománya mintegy szűkített keretben mutatja, hogy egyetemes és gyakorlati műveltséget kívánt szolgálni. Ebben a szolgálatban a leginkább korlátozó körülmény az volt, hogy Magyarországon abban az időben angolul olvasó alig akadt, tehát Anglia szépirodalmának, valamint tudománya anyanyelvi könyvtermésének beszerzése meg nem térülő kiadást jelentett volna. Közismerten más volt a helyzet a hittudományi irodalom terén, mert amit az angol theologus nem latinul, hanem anyanyelvén írt volt, valaki latinra többnyire lefordította. Ugyanez a profán tudományok angol könyveivel ritkábban történt meg (Kayser 1973: vi).

Kayser katalógusában nem (mert ő a szorosan vett klimói gyűjteményt katalogizálta), de a Szepesy gyűjteményben található egy „olvasókönyv”, amely az angolul tanulni vágyóknak szolgált egyfajta antológiaként, hogy a legismertebb angol nyelvű szépirodalmi művekből vett rövid szemelvényeken keresztül segítse azokat az olvasókat, akik szerettek volna angolul olvasni. Johann Christian Fick (1763–1821) német nyelvű angol nyelvkönyve, az *Englisches Lesebuch oder auserlesene Sammlung* (1807, jelzete: Sz.N.X.4) Shakespeare, Milton és egy-két klasszikus író mellett a legnépszerűbb XVIII. századi angol szerzők ismert műveiből közöl részleteket: Samuel Johnson, Laurence Sterne, Tobias Smollett, Thomas Sheridan,

¹ Lásd még Maczelka (2014: 45-47). Maczelka főleg a XVI-XVII. századi John Owen hazai ismertségét vizsgálja. A klimói gyűjteményben Owen epigrammái két kiadásban is megtalálhatók, egy 1640-es amszterdami és egy 1668-as brassói kiadásban (l. Fest 2000: 48-49).

Joseph Addison, James Thomson, Alexander Pope és mások műveiből kisebb-nagyobb szemelvények hivatottak a nyelvtanulást elősegíteni. Fick az angol nyelv lektora volt az erlangeni Friedrich-Alexanders Universität-en. Az antológia egyfajta vegyes „Beauties of” kötetnek tűnik, benne többek között egy-egy ossziáni verssel, egy levéllel Laurence Sterne-től, két epizóddal az *Érzelmes utazás Francia- és Olaszországban*-ból (1768, 1957), egy-egy híres dialógussal Shakespeare valamely drámájából, és a kötet végén találunk egy glosszáriumot, amely jelöli a szavak kiejtését is. Dolgozatomban ezt az olvasókönyvet szeretném részletesebben bemutatni, mert a korabeli antologikus irodalmi gyűjteményeknek olyan, irodalmilag ritkán kutatott darabjáról van szó, amely még egy püspöki könyvtárban is helyet kapott, ahol egyébként a benne található szerzők nem fordulnak elő: általa, a nyelvtanulás mellett a korabeli pécsi olvasó széleskörű irodalmi betekintést nyert a korban legnépszerűbb angol művekre és szerzőkre, és esetleg kedve támadt – ami az irodalmi antológiák szerkesztőinek bevallott szándéka is volt – magukat a műveket is megrendelni, elolvasni. A XVIII. században a legnagyobb könyvkereskedések Pozsonyban, Grazban, Bécsben, és „számos itáliai városban” voltak (l. Schmelzer-Pohánka 2012: 153). Bécsben Rudolph Sammer könyvkereskedő adott ki angol műveket eredeti nyelven, ilyenek voltak például Sterne művei, *The Select Works of Laurence Sterne* (9 köt., 1795-1798), de kiadta Oliver Goldsmith *The Vicar of Wakefield*-jét (1796), Smollett *Peregrine Pickle*-jét és Ossziánt (1798), Pope-ot, Shakespeare *Hamlet*-jét (1798), vagy Lady Mary Wortley Montague leveleit (1797). Kazinczy Ferenc és Döbrentei Gábor tőle rendeltek Sterne-könyveket, Döbrentei az 1828-as bostoni kiadású *The Beauties of Sterne*-t is (Hartvig 2004a: 186).

A „Beauties of” kötetek a XVIII. század második felében, William Dodd *The Beauties of Shakespeare* (1752) című antológiájával kezdtek megjelenni Angliában: céljuk többnyire az volt, hogy vagy egy szerző műveiből közöljenek pár oldalas szemelvényeket különböző címszavak alatt, alfabetikus sorrendben, vagy több szerzőtől (miscellanies) gyűjtsék egy kötetbe a legismertebb szövegrészeket. Az olyan, sok kiadást megért kötetek, mint a *The Beauties of Johnson*, *The Beauties of Pope*, *The Beauties of Swift* vagy a *The Beauties of Sterne* célja egyévesen az volt, hogy morális irodalmat közvetítsenek az olvasó számára gyorsan emészthető formában (l. Cook 2010: 283). Persze voltak más antológiák, versgyűjtemények is, mint a *The Beauties of Poets* vagy a *Specimens of British Literature* vagy a *The Flowers of Literature* (Cook 2010: 292), amelyek egyéb szempontok szerint antologizáltak szemelvényeket.

Ficknek nem az *Englisches Lesebuch* volt az egyetlen nyelvkönyve, és természetesen nem ő volt az egyetlen, aki hasonló nyelvkönyveket adott ki német ajkú nyelvtanulók számára: ilyen volt a fent említett Rudolph Sammer bécsi könyvkereskedő *Kurzgefaßte Englische Sprachlehre* (Bécs, 1783) című kézikönyve, amelynek utolsó alfejezeteiben Alexander Pope-tól és Jonathan Swiftől találunk „gondolatokat”, majd az utolsó fejezet rövid életrajzokat közöl Shakespeare-ről, Miltonról, Pope-ról és Edward Young-ról. De hasonló nyelvkönyv Friedrich Gedike *Englisches Lesebuch-ja* (Berlin, 1797), amelyben rövid állatmeséken („Fabeln”) kívül híres történelmi alakokról – mint például Péter cár vagy Hannibál, Antonius és Kleopátra – szóló történeteket és anekdotákat találunk, de megtaláljuk Inkle és Yarikó történetét is, amelyet az angol olvasó jól ismerhetett a *The Spectator*-ból, vagy halottakkal való beszélgetéseket (Gedike módszertanáról lásd Klippel 1994: 176–178). Fick – mint Friedrike Klippel írja – több tankönyvet is szerkesztett: a *Theoretisch-Praktische Anweisung zur leichtern Erlernung der Englische Sprache* (Erlangen, 1800) c. kétrészes művének második része az *Englisches Lesebuch*; első része a *Praktische Englische Sprachlehre für Deutsche, beyderley Geschlechts* (1793). Ezen kívül kiadott még egy olvasókönyvet *Elegant Extracts* (1804) címmel, egy társalgási könyvet (*Englisch Dialogues*, 1813) és két levelezést tanító

nyelvkönyvet, a *Vollkommener englischer Briefsteller*-t (Nürnberg, 1805) és ennek angol változatát, a *The Complete English Letter-Writer*-t (Nürnberg, 1806, lásd, Klippel 1994: 364, lj. 189, 144, lj. 197).

Az „*englisches Lesebuch*” címében közel áll egy másik angol műfajhoz, a „*the English reader*”-höz: erre a keresésre az *Eighteenth Century Collections Online*-ban három kiadást találunk, mindhármát Lindley Murray készítette: a *The English Reader: or, pieces in prose and poetry, selected from the best writers, designed to assist young persons to read with propriety and effect ...* (York, 1799) és ennek folytatása, a *Sequel to The English reader: or, elegant selections in prose and poetry. Designed to improve the highest class of learners in reading; ...* (York, 1803) c. olvasókönyveket.² Lindley Murray nyelvtankönyvet is adott ki *English Grammar, Adapted to the Different Classes of Learners* (York, 1799) címmel. Thomas Sheridan, John Walker és Robert Lowth – ismert angol nyelvkönyvek és retorikák szerzői – mellett Murray a harmadik leggyakrabban használt forrás volt a német nyelvkönyvszerzők számára (l. Klippel 1994: 188). Murray *English Reader*-je hosszú alcímével is elárulja a szöveggyűjtemény didaktikus célját és hogy kiknek szánja könyvét: „*Designed to assist young persons to read with propriety and effect; to improve their language and sentiments; and to inculcate some of the most important principles of piety and virtue. With a few preliminary observations on the principles of good reading*” (London, 1799). Az előszóból kiderül, hogy a szerző nem az angol nyelvtan alapjait – mivel elsősorban anyanyelvű beszélőknek szól a kiadás –, hanem stilisztikát, az olvasás művészetét, és nem utolsósorban az „*ajtatosság és erény*” („*piety and virtue*”) gyakorlását kívánja a szövegeken keresztül fejleszteni.

Klippel a *Lesebuch*-típusú tankönyveknek három fajtáját sorolja fel. Maga a *Lesebuch* mint műfaj az 1770-es évektől alakult ki, elődei idegennyelvű antológiák voltak, amelyek autentikus szövegeket korabeli didaktikai módszerekkel mutattak be (1994: 174). A *Lesebuch* három típusa tárgya és a tárgyalás módja szerint különül el „*Sach-*”, „*Sprach-*”, vagy „*Literaturlesebuch*”-ra (1994: 174). Az utóbbira legismertebb példa Johann Wilhelm Heinrich Nolte és Ludwig Ideler kézikönyve, a *Handbuch der Englischen Sprache und Literatur*, melynek négy része próza, költészet, és „*legújabb irodalom*”-ra tagolódik (1793–1844, lásd Klippel 1994: 178–180). Jellemzően XVIII. századi, ismert angol szerzők – történészek, költők, életrajzírók, filozófusok – szemelvényeit olvashatja itt az angolul tanulni vágyó. Klippel az „*English miscellanies*” hagyományra vezeti vissza Nolte és Ideler szöveggyűjteményét (1994: 179). Ezek a vegyes műfajú irodalmi gyűjtemények eredetileg azzal a szándékkal készültek jellemzően az 1780-as évektől, hogy szélesebb olvasóréteget tudjanak kiszolgálni gyorsan fogyasztható, mégis magas színvonalú irodalmi termékekkel (lásd Benedict 1990: 407). A határozatlan idejű copyright parlamenti eltörlése után (1774) a kiadók egymás után jelentettek meg kisméretű, olcsó, vegyes tartalmú sorozatokat, zsebkönyveket (1990: 411). Érdekessége ezeknek a vegyes tartalmú könyveknek, hogy a bennük található szövegek szerzői kevésbé fontosak a szerkesztő, a kötet kiadójához képest (lásd Cook 2010 és Benedict 1990). A külföldi olvasók számára nyelvtanításra szánt olvasókönyvek, stilisztika- vagy retorikakönyvek esetén ezt a szerkesztői szerepet veszik át a német ajkú angoltanárok, akik nagyrészt az angol mintákat követik tankönyveik összeállításában. Bár a nyelvtanítás válik elsődleges céljává a fent említett, német nyelven kiadott olvasókönyveknek, eközben kulturális, irodalmi missziót is betöltenek, például amikor egy-egy irodalmi irányzat, mint például a szentimentalizmus vagy költészeti iskolák legnépszerűbb darabjait válogatják be olvasókönyvükbe. Nem csupán

² Gale Document Numbers: CW3315781773, CW3312786660, CW3312553656.

angolul jól értő, hanem művelt olvasókat képeznek ezek a *Lesebuch*-ok. Ezért érdemes megvizsgálni, milyen szövegeket tartalmazott Fick *Englisches Lesebuch-ja*.

Az *Englisches Lesebuch* egy kétrészes kiadás, a *Theoretisch-praktische Anweisung zur leichtern Erlernung der Englischen Sprache* második része. A nyelvtani, első részben, a *Praktische Englische Sprachlehre*-ben (1793) Fick Johann Valentin Meidinger elterjedt fordításon keresztül gyakorló módszerét veszi át és fejleszti tovább (l. Klippel 1994: 144). A „Meidinger-módszer”-ként emlegetett nyelvtanítás – amit Meidinger először egy francia nyelvtankönyvben, a *Praktische Französische Grammatik* (1783)-ban mutatott meg – lényege, hogy az egyszerűbbtől a nehezebbig, ún. összehasonlító nyelvtani szabályokat tanít, amelyeket „visszafordítandó” szövegek formájában gyakoroltat (l. Pym 2016). Az írott fordítás mellett kérdezz-felelek technikával is fejleszteni kívánja a nyelvtudást. Mint Pym írja, Meidinger nyelvtani példáit jellemzően aforizmákból, levelekből, és irodalmi művekből vette, amelyekhez glosszáriumot mellékel. Fick Meidinger módszerét úgy fejlesztette tovább, hogy egy-egy fordítási feladathoz nem csupán egy, hanem több nyelvtani szabályt is leírt (Klippel 1994: 144); az angol fonetika és nyelvtan bemutatása után fordítási gyakorlatok következnek szöszedetekkel a lap alján, és a gyakorlószövegek többnyire a világirodalomból vett egyszerűbb szemelvények (Pym 2016).

Fick tankönyvének teljes címe *Englisches Lesebuch, oder auserlesene Sammlung von Aufsätzen aus den besten Englischen Schriftstellern mit richtiger Accentuation jedes Wortes und darunter gesetzter Aussprache nach Walker u. A. Eine brauchbare Zugabe für jede Englische Sprachlehre*. Előszavában leírja, hogy maga válogatta össze – egyre nehezedő sorrendben – a „legjobb angol íróktól a leghasznosabb anyagokat a céljához”, amelyben a szavak fölött jelöli a hangsúlyt és szöszedetet is mellékel – rövid német magyarázattal – kiejtéssel együtt minden szöveg és a tankönyv végén is. A szerző elsődleges célja, hogy könnyebbé tegye az angol nyelv tanulását a német olvasók számára.

Fick – Meidingerhez hasonlóan – rövid szövegekkel, maximákkal és rövid mondatokkal kezdi olvasókönyvét, amelyekhez részben Samuel Johnson-t használta forrásként. Az egy-egy mondatos aforizma után, mint pl. „Just praise is only a debt, but flattery is a present” vagy „Marriage has many pains, but celibacy has no pleasures” megjelenik a szöszedet, amelyben megtaláljuk az angol kifejezések német jelentését és a kiejtést is, fonetikus átírásban. A legutolsó maxima a leghosszabb: „No rank in life precludes the efficacy of a well-timed compliment. When Queen Elizabeth asked an Ambassador how he liked her ladies, he replied, ‘It was hard to judge of stars in the presence of the sun’.” A maximák után „vidám és humoros” történetek következnek. Itt csattanóval végződő, egy-két oldalas történeteket találunk Oliver Goldsmith-től, a *The Spectator*-ból, Pliniustól vagy Sterne Elizának írott leveleiből egyet. Ez utóbbi azért is érdekes, mert Elizát, az európai szentimentalizmus ikonikus nőalakját, aki híres írókkal ápolt szoros barátságot, lábjegyzetben be is mutatja a szerző, amit egyébként máshol nem tesz: röviden a levél kontextusát is elmagyarázza. Egy-egy szemelvény forrásának a megkeresése az *Eighteenth Century Collections Online* adatbázis segítségével képet adhat arról, milyen elvek mentén, milyen eredeti angol gyűjteményekből dolgozott Fick, amikor a szövegrészleteket összeválogatta. A kiválasztott szemelvényekkel kapcsolatban azt is érdekes lehet megnézni, íróink melyeket tartották érdemesnek és fontosnak lefordítani, akár más nyelvből is.

Az *Englisches Lesebuch* tartalma

Fick olvasókönyvében mintegy száz kivonatot olvashatunk a legváltozatosabb irodalmi műfajokból vett szemelvények formájában: maximákat, rövid, mulatságos történeteket, állatmeséket, fabulákat, a *The Spectator*-ból átvett történetet, epizódokat, leveleket és beszédeket klasszikus és korabeli irodalmi művekből, jeleneteket (scenes) drámákból, hosszabb költemények kivonatait új címmel, ódákat, himnuszokat és dalokat, több beszédet Milton *Elveszett Paradicsom*ából. Ezek a kisebb szemelvények jellemző címek alatt szerepelnek a könyvben. Azért is fontos az olvasókönyv tartalma, mert képet ad a Fick korában különböző antológiákban igen gyakran felbukkanó irodalmi részletekről: sok esetben találjuk meg ugyanezeket a szemelvényeket más antológiákban is, bár többnyire más szemelvények társaságában. Olyan forrást nem sikerült találni, amely ugyanebben a sorrendben ugyanezeket a szemelvényeket közölné, ami, ha igaz, Fick szerkesztői eljárását dicséri és az olvasókönyvbe fektetett gondos munkát.

Az első fejezet címe „Maxims and short Sentences. By Johnson”: itt egy-két mondatos aforizmákat olvashatunk a kíváncsiságról, a megvetésről, az igazságról, az időről, stb. A maximák legtöbbje megtalálható a *The Beauties of Johnson* c. gyűjteményben, amely Johnson „morális, kritikai és vegyes maximáit és megfigyeléseit” tartalmazza (London, 1782). A harmadik kiadás tartalomjegyzéke még csupán ábécét ad meg, de a hatodik, bővített és javított kiadás tartalomjegyzékében már a kifejezéseket találjuk, amelyekről szólnak a mondások.³

Az egy-egy mondatos aforizmákat kicsit hosszabb, egy-két bekezdésű kis történetecskék követik „Pleasant and facetious Stories” címmel. Ezek legtöbbje talán a *The Covent Garden Jester*-ből lehetett kölcsönözve, egy újabb anekdota-gyűjteményből, melynek szerkesztője Earl of Funsborough volt, és szintén több kiadást ért meg 1780 körül.⁴

A fabulák közül (a tartalomjegyzékben a cím: „Fables. By Oliver Goldsmith”) a „The Travellers and the Bear” és a „The Ass and his Master” aëzopusi mesék, de az óriásról és a törpéről szóló mese Goldsmith *The Vicar of Wakefield*-jében is megtalálható. A „néger” lányba szerelmes két néger ifjú tragikus sorsának forrása a *The Spectator* magazin, de más gyűjteményekben is megtalálható a történet, mint például a *Miscellanea nova et curiosa* (Dublin, 1749) vagy az *A Companion for the Fire-Side* (London, 1772) c. antológiákban.

Az „A Remarkable Instance of filial Duty” forrása lehetett talán egy újabb „Beauties” kötet, mert ott szintén megtalálható a részlet ezzel a címmel: a *Beauties in Prose and Verse, selected from the most celebrated authors* (Stockholm, 1783) c. antológia válogatást kínál Goldsmith, Sterne, Hugh Blair, Addison, Thomas Gray és mások műveiből, hogy, mint a címlapon olvashatjuk, „a fiatalság elméjét az erény és bűn legmeglepőbb képeivel mutassa be”.⁵

A legtöbb szemelvényt, nem meglepő módon, Shakespeare-től találjuk, mintegy nyolcat. Az ossziáni szövegek előtt lévő részlet, a „Brutus and Antonius’s Speech” – az egyik leghosszabb, mintegy tíz oldalas szemelvény – a *Julius Caesar*-ból származik, csakúgy mint később másik két szövegrészlet. Az ossziáni szövegeket követi a „Hamlet to the Players” és a „Scene between Jago and Cassio” az *Othello*-ból. Ez utóbbi részlet érdekes módon nem nagyon található meg egyéb gyűjteményes kötetekben. Van egy későbbi Shakespeare-csoport

³ *ECCO* Gale Document Number: CW112457877.

⁴ *ECCO* Gale Document Number: CW124561236.

⁵ A teljes cím: *Beauties of Prose and Verse, selected from the most celebrated authors, antient and modern ... The Whole calculated to Exhibit the most striking Pictures of Virtue and Vice, to the Minds of Youth*. Printed and Sold by R. Christopher. Stockholm, 1783. *ECCO* Gale Document Number: CW116946285.

is Fick kötetében, Goldsmith, Pope, Parnell, Dryden és Young költemény-részletei után: a „Friendship” a *Hamlet*-ből, a „Death” a *Julius Caesar*-ból, a „Friendship in Love” a *Much Ado about Nothing*-ből (*Sok hűhó semmiért*) vett szemelvény. A legtöbb Shakespeare-részlet megtalálható két gyűjteményes műben, a *Beauties of Shakespeare*-ben vagy az *Elegant Extracts: or useful and entertaining pieces of poetry ...* c. antológiában, van azonban egy-két szemelvény, amelyeket nem találunk ezekben a kötetekben.

A Sterne-től közölt, összesen öt szemelvény is megtalálható egy újabb *Beauties* kötetben, a *The Beauties of Sterne*-ben. Az első kiadás 1782-ben jelent meg, és Sterne érzelmes írásainak válogatását ígéri a teljes cím: *The Beauties of Sterne: including all his pathetic tales, and most distinguished observations on life. Selected for the heart of sensibility*. A gyűjtemény szerkesztője, mint Tom Keymer beazonosította, William Holland volt, aki a copyright törvény enyhülését meglóvagalva kezdett el szemelvényeket nyomtatni (2009: 79). A *Beauties of Sterne* olyan népszerű kiadás lett a szentimentalizmus korában, hogy kiadása évében öt, 1799-ig tizenhárom kiadása született. Fick is az érzelmes irodalom ikonikus történeteit vette át Sterne-től: az első szemelvény Yoricknak Elizához írott levele, a második a ferences szerzetes epizódja az *Érzelmes utazásból*, majd egy ugyancsak érzelmes jelenet a *Tristram Shandy*-ből, amelyben Toby nagybácsi útjára enged egy legyet, ahelyett, hogy lecsapná. A negyedik Sterne-ből vett epizód, a „The Story of Le Fevre [sic!]” Le Fevre érzelmes történetét meséli el. Sterne a kiadás időpontjában az egyik legolvasottabb szerző volt Európában, Samuel Richardson mellett a szentimentális irodalom legnépszerűbb írója: műveit lefordították németre, franciára, olaszra; magyarra először Kazinczy és Verseghy fordították, részben börtönben, ahová a Martinovics-féle összeesküvés vádlottjaiként kerültek. Fick az első szövegrészletnél lábjegyzetben rövid életrajzot is ad Elizáról, akihez Yorick-Sterne írja levelét, hogy az olvasó értse a levél kontextusát.

Ugyanezek a szemelvények megtalálhatók azonban egy másik gyűjteményben is, sőt ennél több is Sterne-től, az *Elegant Extracts. Or useful and entertaining passages in prose selected for the improvement of scholars at classical and other schools in the art of speaking, in reading, thinking, composing: and in the conduct of life* című gyűjteményben. Az antológiának 1784 és 1790 között pár évente újabb kiadása született.

Az „A letter”, amelyben Yorick-Sterne aggódását fejezi ki amiatt, hogy a nagy útra készülő Eliza – aki Kelet-Indiába indult vissza férjéhez angliai tartózkodása után – kabinját frissen festették fehérre, a festékben ólommal, ami mérgező. Eliza, az idős író fiatal barátnéja, egyébként is beteges volt, Sterne joggal aggódott érte. Egy másik történet főszereplője, Le Fevre a szentimentális irodalom ikonikus alakjává vált Európában. Német hatás lehet a név „Le Feber”-re való átírása, mert ezt találjuk Goethé-nél és más német nyelvű szövegekben is.

A Sterne-szövegek után mintegy öt szöveg egy műfaji csoportot képez: a szemelvényekben rövid életrajzi összegzést kapunk Cato-ról, Julius Cézáról, hódító Vilmosról, VIII. Henrikről és Erzsébetről. A „Character of” műfajt és ezeket a részleteket – Cato és Cézár kivételével – megtaláljuk a *Kings of England. Characters of the Kings and Queens of England ...* c. könyvben (London, 1795).⁶ A többnyire kétoldalmi, kiválasztott jellemzések Hume és Smollett történeti műveiből vett részletek. A Conyers Middleton által Ciceróról írt életrajzból vett „Character of Cato” megtalálható több gyűjteményben, például az *An historical miscellany*-ban (London, 1776) vagy a *The Reader: or, Miscellaneous pieces ...* c. szemelvénygyűjteményben (Glasgow, 1797). Ez utóbbiban szintén megtalálható a következő szemelvény, ugyancsak Middleontól, a „Character of Julius Caesar” is.

⁶ Gale Document Number: CW103362490.

Edward Young-tól hat szemelvényt találunk, szintén egy csokorba gyűjtve. Mindegyik szemelvény, a „Reflection on Man”, a „Friendship”, a „Life and Eternity”, az „Oppression, Want and Disease”, a „Life” és a „Man” is megtalálható egy másik, költeményekből álló *Elegant Extracts*-ban –, amely a címlapja szerint bevallottan a prózai kötet mintájára készült –, ahol ennél sokkal több versrészletet is találunk Young-tól az első könyvben, ahová a „Sacred and Moral” darabokat gyűjtötte Vicessimus Knox, az antológia szerkesztője.⁷ Elkülönülve találunk még két további Young-verset: a „Time” és a „Sleep” Shakespeare három részletét előzi meg, a „Death”-t, a „Friendship”-et és a „Friendship in Love”-ot –, amelyek szintén megtalálhatóak az *Elegant Extracts* kötetben. A Young-szemelvények a *Night Thoughts* Éjszakáiból vannak, többnyire az elsőből, de a második vagy a negyedik „Éjszakából” is találunk részletet.

A költemények közül a magyar recepció szempontjából talán az ossziáni versek a legérdekesebbek, hiszen nálunk Kazinczy Ferenc és Batsányi János is lefordították a legtöbb ossziáni verset – utánuk Fábrián Gábor, majd a XX. század elején Kálmán Károly –, de egyes darabokat megtalálunk Farkas Károly, Somogyi Gedeon, Vajda Péter vagy Kazinczy Gábor fordításában (l. Heinrich 1903: 89–92; Hartvig 2004b: 230–231). Fick az egyes nagyobb költemények első pár paragrafusát illesztette bele a gyűjteménybe. Az ossziáni szemelvények, bár néhol hosszabb terjedelemben és kisebb szövegbeli eltérésekkel – a „Rhyno’s Song” kivételével, amely nem található meg a könyvben – ugyancsak megtalálhatóak egy másik német olvasókönyv appendixében: a *Tales of Ossian for use and entertainment. Ein Lesebuch für Anfänger im Englischen. ...* (Nürnberg, 1794).⁸ A gyűjtemény szerkesztője, mint Rudolf Tombo írja, J. Balbach, első kiadása 1784-ben volt (Tombo 2018: 28, 35). A „Youth” címmel közölt szemelvény a „War of Inis-thona”-ból, az „An Address to the Evening Star” a „Songs of Selmá”-ból vett pár soros darab, az „An Address to the Sun” a „Carric-thura” elején található költemény.

Sok további szemelvény, költemény megtalálható a korábban említett *Elegant Extracts*-ban: ilyen James Thomsontól az „An Address to the Deity”, amely a nyitóverse az *Elegant Extracts*-nak; de ugyanígy megtalálható a „Hymn on the Seasons”; Joseph Addisontól a „Hymn on Gratitude”, majd a következő mese, amelyet Fick forrás nélkül közöl, de az *Elegant Extracts* megadja a forrást: a „The Wild Boar and the Ram” a *Fables by the Late Mr. Gay* későbbi kiadásában az ötödik mese. Ez a gyűjtemény rendkívül népszerű volt: az 1730-as évek végétől a századfordulóig rengeteg kiadást ért meg.

A népszerű német drámaíró, August von Kotzebue-tól is van az *Englisches Lesebuch*-ban három részlet: az elsőt Anne Plumptre fordította, a *Natural Son* c. darabból való a részlet (2. felvonás, 5. szín). Plumptre fordítása 1798-ban négy kiadást is megért.⁹ Kotzebue darabjait Elizabeth Inchbald is fordította, illetve adaptálta angol nyelvre az 1790-es években. Inchbald maga is sikeres drámaíró, színésznő és regényíró volt. A második részlet, a „Scene between Friedrick and the Baron” a *Lovers’ Vow* c. darabból van, amely azért is vált oly ismertté Inchbald adaptálásában, mert ez az a darab, amelyet Jane Austen *Mansfield Park*-jában Sir Bertram távollétében a fiatalok előadnának, de az előadás meghiúsul Sir Bertram hirtelen érkezésével. Az idézett párbeszédet a IV. felvonás utolsó jelenetéből Frederick és a báró dialógusából vette át Fick. Végül az utolsó dialógus a „Scene IV. out of the Count of

⁷ Lásd *ECCO: Elegant Extracts: or useful and entertaining pieces of poetry, selected for the improvement of youth. In Speaking, Reading, Thinking, Composing: and in the Conduct of Life; being similar in design to Elegant extracts in prose.* Dublin, 1789. Gale Document Number: CW113429395.

⁸ Gale Document Number: CW115053639.

⁹ *The Natural Son; A Play in Five Acts.* London, 1798 (Gale Document Number: CW116275302).

Burgundy” szintén Anne Plumptre fordításában az első felvonásból van, Henry és Elizabeth dialógusa.¹⁰ Fick következő szemelvénye, a „Humorous Scene at an Inn” is drámából átvett dialógus, George Farquhar *The Beaux’ Stratagem* c. drámájának első jelenetéből Boniface és Aimwell dialógusa.

Fick szöveggyűjteménye egymás mellett közöl XVIII. századi és korábbi századokból vett szövegeket, jellemzően egy-egy műfajba csoportosítva a szemelvényeket, mint pl. a drámákból vett részleteket, vagy egy-egy költői műfajt, ódákat, himnuszokat, dalokat. Több hasonló műfaji csoport vagy szerző többször visszatér, valószínűleg a kötet rendezője miatt, talán mert Fick úgy gondolta, hogy nehézségi fok szerint így kell beosztani a szövegeket. A szemelvények terjedelme az egy-két oldaltól – ez a legjellemzőbb – a hat-hét oldalig terjed, minden lap alján magyarázó szójegyzettel. Nehéz megítélni, hogy nyelvtanulás szempontjából valóban nehezednének a szövegek, a kötet elején található egy-két mondatos szólások, aforizmák persze egyértelműen könnyebbek a nyelvtanuló számára, mint egy későbbi, tízoldalas dialógus Shakespeare-től. Bár Fick maga az előszóban ezt írja: „Ich sammelte 1) aus den besten englischen Schriftstellern die zu meinem Zwecke dienlichsten Materialien und ordnete sie dann so, daß ich aufs genaueste einen Stufengang vom Leichtern zum Schwerern zu verfolgen suchte” (Fick 1807: XI). Az előszó szerint ez az olvasókönyv kifejezetten az első kötet, a *Praktischen englischen Sprachlehre*, a nyelvtani rész kísérőköteté; sokkal inkább tűnik azonban olyan olvasókönyvnek, irodalmi antológiának, amelynek kifejezett célja, hogy angolul már jól tudó olvasóknak egyfajta irodalmi műveltséget nyújtson, felkeltse az érdeklődését az egyes művek iránt, amelyekből a szemelvények vannak. Ezt bizonyítja egy korabeli recenzió is, amely a válogatás legfőbb hibájának „a tervezés hiányát” tartja. Az a tanuló, aki csak egy-egy rövid mondatot képes megérteni, mint a kötet első szövegei, nem fog eljutni odáig, hogy a kötet második felében található nehezebb szövegeket megértse: „Der Vf. betrachtet diejenigen, die es gebrauchen sollen, zuerst als ganz rohe Anfänger, denen er für jedes englische Wort das deutsche sowohl als die Aussprache liefert, die aber, nachdem sie 163 nicht volle Seiten gelesen haben, so weit gekommen seyn sollen, dass sie auf einmal *Shakespeare, Thomson, Young, Dryden, Milton, Gray* u. a. verstehen. Diess wird unmöglich seyn;” (*Allgemeine Literatur-Zeitung*, 1804: 678). A kritika kitér arra is, hogy egyszótagú szavaknál fölösleges volt a hangsúlyt jelölni, máshol nem stimmel a kiejtés átírása, és bizonyos kifejezések megértéséhez nem elég a szó jelentését megadni németül, mert ettől még nem fogja az olvasó megérteni a szöveget: a recenzens itt a két kultúra eltéréseire is gondolhatott, amikor nem elég szó szerint lefordítani egy-egy kifejezést, amelynek irodalmi-kulturális konnotációja van.

Egy későbbi kiadása a *Lesebuch*-nak – amely ugyan nem érhető el a klimói gyűjteményben – már a Fick fia által gondozott *Theoretisch-praktische Anweisung zur leichtern Erlernung der Englische Sprache* (Erlangen, 1846, 8. kiadás), melyben két kötetet, a nyelvtant és az olvasókönyvet egybekötve találjuk. Nagyon érdekes összevetni Fick eredeti olvasókönyvét ezzel az újabb, kibővített és részben átdolgozott újabb kiadással. Egy-két szöveget kihagyott és sok modern szöveggel kibővítette ezt a nyolcadik kiadást, amit az előszóban inkább „chrestomathia”-ának mint *Lesebuch*-nak tart. A legfőbb bővítéseket egy-két drámarészlet – mint például a Thomas Brinsley Sheridan két vígjátékából, a *The School for Scandal*-ból és a *The Rivals*-ból vett szemelvények – és a romantikus költők verseinek beemelése jelenti: részletet találunk Lord Byrontól, Robert Southey-től, Thomas Campbell-től, William Wordsworth-től, Samuel Taylor Coleridge-től, vagy Leigh Hunt-től, de olyan népszerű írók is

¹⁰ *The Count of Burgundy, a play*. London, 1798. (Gale Document Number: CB130896356).

újonnan kerültek be a kötetbe, mint Thomas More vagy George Crabbe. Ez is jól mutatja, hogy a *Lesebuch* tartalma gondos válogatás eredménye lehetett, mindkét szerző valószínűleg angol (és talán német) gyűjteményes műveket, antológiákat használhatott forrásul: bizonyítják ezt a szemelvényeknek adott, az angol gyűjteményes forrásokban – az *Elegant Extracts*-ban vagy a *The Beauties*-kötetekben – szintén megtalálható műcímek, amelyek arra a vers- vagy drámarészletre utalnak, amely megjelenik az olvasókönyvben. Heinrich Fick válogatása, a kibővített nyolcadik kiadás arról is sok információt ad, kiket tartottak az 1840-es években, mintegy négy évtizeddel Fick eredeti olvasókönyvének megjelenése után az európai, főként pedig a német irodalomban a legolvasottabb angol szerzőknek.

Számunkra azért lehet érdekes Fick *Lesebuch*-ja, mert fogalmat alkothatunk arról, hogy a korabeli magyar olvasók – köztük a pécsi, klimói gyűjtemény XIX. századi olvasói – milyen széles tájékozottsággal rendelkezettek az angol irodalomról. Ugyanakkor metszetet kapunk arról is, a XIX. század első éveiben melyek voltak a legnépszerűbb angol művek: ezt az is bizonyítja, hogy a legtöbb részletet megtaláljuk a korabeli angol antológiákban, *Beauties*- vagy *Elegant Extracts*-kötetekben. Arról, hogy mely angol írókat ismerték és fordították magyar szerzőink legtöbbit, Fest Sándor kiváló áttekintést nyújt¹¹ *Skóciai Szent Margittól a walesi bárdokig: magyar-angol történeti és irodalmi kapcsolatok* című, átfogó és kétnyelvű művében. Innen is tudjuk, hogy a legismertebb angol szerzők a reformkorban Pope, Edward Young, Milton, Shakespeare, James Thomson, Sterne, Richardson, John Gay, Osszián, Samuel Butler, Abraham Cowley, Oliver Goldsmith, Thomas Gray és mások voltak – nagyjából azok a szerzők, akik Fick antológiájában is szerepelnek (l. szintén: Fest 1917).

Irodalom

- Anon. (1804): Review of *Englisches Lesebuch*. *Allgemeine Literatur-Zeitung* 185, 678–79.
https://zs.thulb.uni-jena.de/receive/jportal_jparticle_00022865. Access: 2019. jan. 12.
- Benedict, M. B. (1990): Literary miscellanies: The cultural mediation of fragmented feeling. *English Literary History* 57.2, 407–430.
- Cook, D. (2010): Authors unformed: Reading “Beauties” in the eighteenth century. *Philological Quarterly* 89.2–3, 283–309.
- Csóka-Jaksa, H. (2007): Patkovics József tevékenysége és könyvtára a Klimó-gyűjteményben. In: Pohánka, É. (szerk.): *Tudomány és kutatás a Klimó Könyvtárban*. Pécs: PTE Könyvtára, 107–117.
- Fest, S. (2000): *Skóciai Szent Margittól a Walesi bárdokig. Magyar-angol történeti és irodalmi kapcsolatok*. Budapest: Universitas.
- Fest, S. (1917): *Angol irodalmi hatások hazánkban Széchenyi István fellépéséig*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- Fick, J.C. (1807): *Englisches Lesebuch oder außerlesene Sammlung*. Erlangen: J.J. Palm und Ernst Enke.
- Hartvig, G. (2004a): Sterne in Hungary. In: de Voogd, P. & Neubauer, J. (eds.): *The Reception of Laurence Sterne in Europe*. London & New York: Continuum, 180–192.
- Hartvig, G. (2004b): Ossian in Hungary. In: Gaskill, H. (ed.): *The Reception of Ossian on the Continent of Europe*. London: Athlone Press, 222–239.

¹¹ Az ilyesfajta kutatásokban – mint Maczelka Csaba felhívta rá a figyelmet – segítségünkre lehet egy újabb adatbázis is, az emlékkönyvbejegyzések adatbázisa (IAA), amely szintén adhat valamifajta képet arról, hogy milyen angol szerzőket olvashattak a korban: lásd <http://iaa.bibl.u-szeged.hu/index.php?page=browse>.

- Heinrich, G. (1903): *Ossian*. Budapest: Franklin.
- Kayser, A. (1973): *Klimó György pécsi könyvtárának angol könyvei. English Books in the Library at Pécs of George Klimó*. Pécsi Egyetemi Könyvtár, Történeti Gyűjtemények: Kézirat.
- Keymer, T. (2009): *A Sentimental Journey* and the failure of feeling. In: Keymer, T. (ed.): *The Cambridge Companion to Laurence Sterne*. Cambridge: Cambridge University Press, 79–94.
- Klippel, F. (1994): *Englischlernen im 18. und 19. Jahrhundert. Die Geschichte der Lehrbücher und Unterrichtsmethoden*. Münster: Nodus Publikationen.
- Maczelka, Cs. (2014): Angol szerzők idézettsége peregrinációs albumainkban. In: Biró, A. & Boka, L. (szerk.): *Értelmiségi karriertörténetek, írói kapcsolathálók, írócsoportosulások*. Nagyvárad & Budapest: Partium, reciti Kiadó, 41–54.
- PTE Egyetemi Könyvtár – Különgyűjtemények*. A Klimó könyvtár katalógusa. <http://kulongyujtemenyek.lib.pte.hu>. Access: 2018. okt. 14.
- Pym, A. (2016): *Nineteenth-century discourses on translation in language teaching*. July 2016. Web. Access: 2019. jan. 23. PDF file.
- Schmelzer-Pohánka, É. (2012): *A pécsi püspöki könyvtár története (1774-1945)*. Pécs: Pécsi Tudományegyetem Könyvtára.
- Tombo, R. (1901/2018): *Ossian in Germany*. Frankfurt am Main: Outlook.

Hartvig Gabriella
Pécsi Tudományegyetem
Anglisztika Intézet
H-7624 Pécs
Ifjúság ú. 6.
hartvig.gabriella@pte.hu